

LYREDS HYTTA OCH JÄRNBRUK

Från Svarta till vita kol –En historik över de västvärmländska järnbruken av Carl Erco.

Det är ej utan en viss spänning man närmar sig det gamla järnbruket Lyred, beläget i nordvästra delen av Gunnarskogs socken. Det har vilat en viss romantik över detta bruk, ej minst på grund av dess sista, originella brukspatron, Axel Fredrik Steinmetz.

Länge har det legat i förnäm avskildhet, omgivet av den allt mer påträngande skogen, dess byggnader ha förfallit och försvunnit, en efter en, och slutligen fanns endast grundmurarna kvar, men mitt i förödelsen stodo "smistabbarna", som uppburit städen, på vilka de tunga hamrarna dunkat, kvar, som ett vittnesbörd om vad som varit.

Det enda upplivande i den dystra tavlan var vattnet, som hoppade och glittrade utför de forna hjulrännorna, frigjort från nyttokravet. Nu är vattnet dock åter bundet för att tjäna detta pockande krav. Arvika elektriska aktiebolag har nämligen köpt forsen med marken omkring och uppfört en modern kraftstation där de gamla smedjorna fordom stodo. En smal, krokig och backig väg leder från stora landsvägen Allstakan – Bortan ned till det forna bruket.

Men vi söka efter det gamla, inte kan väl allt vara borta? Nej, de gamla broarna finnas kvar, och på andra sidan älven resterna av "herrgården", där så många glada fester hållits. En gräsplan och en förtvinad trädgård, några mossbelupna aplar och prydnadsträd, älggräs och spirea växa omkring gårdsplanen, en stentrappa leder upp till stensättningen där byggnaden stod. Man kan ännu se indelningen av rummen, bl. a. Den stora salen där bruks societeten samlades till kalas och dans. och köket, som hade en serveringslucka in till matsalen. Huset var byggt i två våningar och synes ej varit stort, 18 meter långt och 12 meter brett, med en veranda mot söder. Det var alltså här han levat den gamle brukspatronen, som ej ville överge sitt bruk, konstnären som i det hårda myr-malmsjärnet formade fauner och satyer med det humoristiska leendet, han vars enda sällskap på sistone var hans ridhäst.

Av gammal bebyggelse fanns endast ett litet ekonomihus samt en stenkällare kvar. Här hade Steinmetz sitt vinlager, och en gång blev han instängd i denna källare och höll på att svälta ihjäl. Det var på vintern och han hade gått hit i något ärende. Dörren slog i lås, och han kunde ej öppna den igen, Som tur var kom en person på besök, och då han ej fann patronen inne, följde han spåren i snön och befriade fången efter balvtannat dygns fasta och köld.

Sftax bredvid står en jättegran, som ej två man famna, stammen är nära två meter i omkrets. Arbetarbostäderna lågo på andra sidan älven, mitt emot smedjorna, och däremellan fanns bruksbacken, där det var ett rörligt liv när verksamheten var i gång. Det uppges att Steinmetz var en duktig och företagsam bruksidkare, som skötte sitt järnbruk med faderlig omtanke och älskade sitt folk, även om han en och annan gång utövade den tidens husbonde-makt i hela dess stränghet. Då järnhanteringen på 1870-talet omlades efter modernare metoder, föll Lyred liksom många av de övriga värmlandsbruken igenom i konkurrensen och måste efter åtskilliga års fåfänga ansträngningar nedläggas.

Men den som aldrig övergav sitt bruk var Steinmetz. De sista åren tillbringade han som en fullkomlig eremit och levde endast för sina hästar, av vilka han hade fyra stycken; att ge dem mat och, vatten var det enda han tog sig för.

Hans älsklingshäst hette "Stella", och när golvet i stallet brast, band han den vid spiselstötten i brygghuset och använde spisen som krubba. Steinmetz var en stor naturvän och det var till stor del den vackra trädgård han anlagt som kom honom att trivas så bra på Lyred.. "Se på älven", brukade han säga, "hon rinner som en silverorm förbi min trädgård och bildar initialerna i mitt namn".

Steinmetz var född den 11 april 1834 i Hudiksvall och gift med Hilma Maria Svartling, född 9 juli 1828 och död den 16 oktober 1889.

Steinmetz avled den 11 april 1908.

Båda ligga begravna på Gunnarskogs kyrkogård. Fru S. var av engelsk härkomst men född i Göteborg, där hennes far var skeppsredare; modern var född von Schneidau. Fadern, som hette Svartling, gick under vid ett skeppsbrott i de ostindiska farvattnen, när fru S. var barn. Modern hette Nelly och var född den 29 juni 1791 och dog på Lyred den 3 januari 1874. Steinmetz hade tre döttrar: Rosalia Johnny Isabella gift med William Parker, San Diego, Kalifornien, Axeli Hilma Wilhelmina gift med disponenten vid Torshags bomullsspinnerier, Norrköping, och Emelie Nelly Louise, som var äldst. Hon hade ärvt sin fars kärlek till Gunnarskog och Lyred och gifte sig med hemmansägaren Anders Nilsson i Gröttvål. Hon dog för några år sedan, nära 80-årig, hos dotter och måg i Gröttvål, hos vilka hon åtnjöt om omvårdnad på sin ålderdom.

Nu några ord om brukets förhistoria. Förutsättningen för brukets anläggande var att man upptäckt att det i en del sjöar i Gunnarskog fanns ovanligt gott om. sjömalm. Denna liksom myrmalmen finns flerstädes i värmländska sjöar och myrar och anses ha uppkommit genom organiska ämnens inverkan. på järtnhaltiga bergarter, varigenom uppkommit ett järnoxidulsalt, som sedan övergått till järnockra och som avsatt sig på botten av sjöar och vattensamlingar i form av kulor (ärtmalm), kakor (penningmalm) och skivor (skraggmalm). För att tillgodogöra sig denna sjömalm uppsattes 1836 i Stjälpforsen en hytta. Anläggare voro brukspatronerna Lyrholm på Vägsjöfors i Vitsand och Edgren på Sälboda, varför hyttan kallades Lyreds hytta, efter första stavelserna i bådas namn. Hyttan påblåstes 1837, sedan man vintern forut med särskilt konstruerade skopor tagit upp ganska mycket sjömalm ur sjöarna Treen och Borgsjön nedanför Helgeboda, som kördes fram på vinterföre. Malmen tillsattes med 25 proc. kvicksten från Tranum i Norge, och den 17 mars kunde man tappa det första järnet. Man hade beräknat få sälja tackjärnet till Norge, men som det visade sig trögfärskat och nödsatt, fick man överge detta och upprättade i stället ett gjuteri, då järnet visade sig särskilt lättflutet och därför lämpligt till gjutgoods. Man tillverkade att börja med mest grytor, pannor, väffeljärn m. m. samt kugghjul för tröskvandringar och hårdställningar för järnbrukens behov.

Emellertid hade man fått privilegier på en härd och en ämneshammare för manufaktur-smide redan 1838. Efter Edgrens död 1840 övertog hans änka, Ulrika Katrina Unger, hans del i bruket och erhöll rätt att mot tull av 16 skilling b:o pr lispund få utföra en del järn till Norge. Sjömalmen tog dock snart slut i de närliggande sjöarna och man måste ta den längre ifrån, från Mangeln, ja, t. o. m. från Värmeån, varför man erhöll tillstånd att få köpa tackjärn från Karlskoga bergslag. Detta togs då på båtar till Arvika och kördes sedan landsvägen, vanligtvis på vinterföre, den 3,5 mil långa vägen.

Man synes även ha tagit järnmalm från Mörtälvsgruvan i Treskog till masugnen, ty högar av denna malm synas ännu på platsen där masugnen stått. Av det erhållna järnet tillverkade man nu plogar, harvar, hästskor och söm samt kättingar. År 1850 först fick man rättigheter på en stångjärnshammar, som då redan gått i många år. Det fanns nu vid bruket utom masugn och gjuteri en smedja med 1 härd för tysksmide, 1 stång järns-, 2 räck- och 2 spikhammare.

Bruket hade tidvis skötts av olika inspektörer. Den förete som innehade denna befattning var Aron Paulin. Men den drivande kraften var förvaltare Martin Naucér, gift med Greta-Lisa Unger. Han var även delägare i bruket och hade något väster om bruket uppfört en villa, som kallades "Martinsberg" och som skulle ha varit en märkelig byggnad, vilket de kvarvarande grundmurarna ej heller jäva. Under en lång tid på 1850-talet var Per Ludvig Sjöberg förvaltare och delägare i Lyred. Han ägde nämligen halva vattenrätten i älven, då hans egendom omfattade ena stranden. Under hans tid drev bruket stor sågverksrörelse. Som bevis på hur litet skogen var värd på den tiden kan anföras, att man för grovt virke betalade 11 kr. för tolfden.

Sjöberg var en mycket sträng husbonde, som höll ordning både på smeder och bönder. En gång drog han dock det kortaste strået.

Det var så att några kor tillhörande en bonde i Hälserud i Bortan råkat komma in på Lyreds mark och där gjort ohägn. Sjöberg tog då och satte in dem i ladugården och sände bud på bonden, att han skulle komma och lösa ut dem.

Bonden kom men gick direkt in i ladugården och tog ut korna. Då Sjöberg fick se detta sa han:

" Vad gör du?"

" Har bara löst ut mina kor."

" Gå med på kontoret, jag vill tala med dig,"

Bonden, som var ovanligt stor och stark sade: "Jag förstår nog att du tänker slå mej, men

det duger du nog inte till” . Och så tog han upp sin väldiga mässingssnusdosa, i vilken han hade en omgång hästskosöm, och höll den under näsan på Sjöberg. Och därefter marscherade han hem med sina kor.

Omkring 1840 synes bruket ha fått svårigheter. Det hade nog ej lämnat någon behållning på grund av de stora omkostnaderna. Det fanns ej ordentlig väg dit, och frakterna blevo därför mycket dyra. Under den rådande depressionen måste ägarna göra konkurs. Den beräknade exporten på Norge uteblev, då järnet ej var av den kvalitet som krävdes. En av de sista spiksmederna, efter vad han själv sade, den siste i Västra Värmland, Kutt-Anders kallad, som dog för ett par år sedan, i Gränsjön, sade om detta järn: ” Di gjorde järn av sjömalmer, men då ble rôte och gick inte att smi tå. (Men så fick di karlskogamalm, och då gick det bättre. Ja ha smitt många tusen spik tå då järne.” Denna spiksmed var dock ej fast anställd utan var troligen en s. k. hjälpsmed, som sprang från bruk till bruk – därav namnet.

Edgrens änka och Lyrholm kunde således ej länge behålla bruket efter Edgrens död, och redan 1845 hade det övergått till ägaren av Treskogs och Fredros, bruk, H. O. Juel. Denne ingår nämligen 1846 till kommerskollegium med anhållan om förnyad befrielse från tackjämstionde. I kollegiets skrivelse heter det: ” Disponenten för Lyreds nya masugn, bruksägaren H. O. Juel, ansökan beviljas på grund av att masugnens huvudmalmer, sjömalmer, numera icke finnas i masugnens grannskap utan måste med förökad kostnad hämtas från mera avlägset belägna sjöar.”

Någon blåsning synes dock nu ej kommit till stånd, utan man inskränkte sig till att uppta malmen och köra fram denna till masugnen.

I början på 1850-talet kommer en ny delägare i Lyreds bruk, nämligen brukspatronen A. Bergdahl, vilken tillsammans med Martin Naclér och P. L. Sjöberg äger detsamma. Denne gör nu förnyad framställning om skattefrihet för masugnen till den 1 no v. 1859. K.m:ts resolution härå lyder:

” Kongl. Maj:ts nådiga resolution uppå en av disponenten för Lyreds bolag, A. Bergdahl. i underdånighet gjord ansökan, det Kongl. Maj:t. måtte i nåder förkunna bolaget minst sex års ytterligare frihet från fullgörandet av tionde tackjärn av blåsningen uti Lyredsbolagets tillhöriga masugn, belägen i Gunnarskogs socken av Jösse härad inom Carlstads län, given i Stockholms slott den 3 Febr. 1855.” Härefter redogöres i skrivelsen för hurusom Lyreds masugn privilegierades den 27 febr. 1835 med nio års skattefrihet, som vid dennas utgång genom nådigt brev av 2 april 1847 förlängdes till 1853 års utgång på grund av att masugnen ” hittills lemnat ganska svaga resultat, enär endast omkring 10 skeppund tackjärn pr dygn vunnits; orsaken hade varit den ringa tillgången på tjänliga bergsmalmer, att vid fyra blåsningar, åren 1837–39 och 1843, till större delen ringhaltiga sjömalmer måste användas.” På grund av de nya kostnader, som Bergdahl måste ikläda sig för att sätta masugn och byggnader i brukbart skick, beviljades också ytterligare frihet från erläggande av tackjärnstionde intill 1 nov. 1859. ” Efter vilken tids förlopp masugnens taxerande till visst belopp tionde tackjärn i dygnet alltså först skall ifrågakomma. Vilket vederbörande till underdånig efter rättelse länder. Datum ut supra. OSCAR, L.O. Palmstjerna” .

I slutet av 1859 synes Naclér ha utträtt ur bolaget och Sjöberg avträtt sin tredjedel mot inteckning i bruket, ty nu är Bergdahl ensam ägare av detsamma.

Emellertid har Sjöberg ledningen som förvaltare, och den 9 febr. 1861 har denne tillsammans med Bergdahl erhållit ett lån ur manufakturdiskontofonden på 10,000 kr. mot borgen av hrr Olsson, Sandberg och Dahlgren, men som Bergdahl avled, innan lånet hunnit utbetalas, erhöi hans änka på Sjöbergs framställning rätt att tillsammans med Sjöberg lyfta lånet.

Ställningen synes dock ha varit så undergrävd, att bruket ett par år därefter måste gå i konkurs.

Den 10 febr 1863 försålles på offentlig auktion vid Högvalta tingsställe Lyred med inventarier till Axel Steinmetz för 20,000 riksdaler, Sjöberg hade lagt in ett anbud på denna summa och ansåg sig så säker på att få det, att han ej var närvarande. Steinmetz skulle därför ej lagt på mer än ett öre sades det, för att få det. Efter köpet synes Steinmetz ha fordrat, att den i bruket liggande inteckningen skulle få kvarstå.

När Steinmetz köpte Lyred, var smedjan värderad: till 7,500 riksdaler, kupolugnen med masugnen till 1,100 riksdaler, kvarn och såg till 1,800 och jordbruket till 3,000 riksdaler. Härtill kom så ineliggande lager och inventarier., 6,600 riksdaler, tillsammans 20,000 riksdaler. Det fanns då 1 stångjärnshammare med, oinskränkt smidesrätt, 2 spikhammare för en

stock, 1 kupolugn för gjutning, kvarn m. två par stenar, såg med tvenne grova blad. Anställda voro stångjärnssmeden Joh. Jernberg, spiksmederna S. G. Jernberg och J. M. Ellström, gjutaren N. Wennerström och mjölnaren E. Larsson, samt fem drängar. På bruket bodde 49 personer, av vilka 4 voro änkor och 22 barn.. För det första verksamhetsåret finns ingen uppgift om tillverkningsmängden, men för år 1865 har Steinmetz till bergskollegium uppgivit 234 centner (1 centner lika med 42½ kilo) stångjärn, 595 centner spiktenar, varav smitts 404 centner spik, och 559 ctr gjutgods.

Tillverkningen synes sedan stadigt ha ökats, med undantag för nödåret 1868, då tillsammans endast 452 ctr tillverkades. Steinmetz' duglighet som industriman framgår av att redan ett par år därefter, brukets tillverkning var uppe i en årsproduktion av 3,590 ctr. Man hade då övergått från tysksmide till Franche Comté-metoden. Bruket hade nu 13 smeder och 7 smedsdrängar. Hittills hade Steinmetz skött allt själv, men nu anställdes en bokhållare, K. R. Pettersson. Troligen använde man ännu en del sjömaln, ty i Malmstaviken i Kymmen hade man träffat på rika förekomster. Denna malm kallades "revelmalm", I huvudsak torde man dock ha använt sig av Mörtälvsmalmen, som var en högprocentig järnmalm. Det var stora saker man nu göt, såsom spiseltackor, . trädgårdsumor m. m. Ett prov på Steinmetz konstgjutning är den stora prydnadsurna, som står i Arvika stadspark, Och ett annat stycke är det stora kugghjulet i kvarnen vid Fredros. Det är inte bara nära tre meter i diameter utan format med kuggar och drev med en rent otrolig skicklighet. För att kunna gjuta så stora pjäser torde man, sedan kupolugnen upphettats, ha påfyllt denna direkt ur masugnen. Sedan den senare 1870 förstörts av en eldsvåda, gjöts endast i mindre omfattning. Steinmetz rustade nu upp bruket och anlade en väg från Lyred genom skogen till landsvägen Charlottenberg - Helgeboda; den är nu helt igenväxt. Tillverkningen stod i sitt högsta flor. År 1867 synes Lyred ha övergått till Lancashiremetoden, som hade den fördelen att det blev bättre järn. Efter hopvällningen slogs smältan ihop till ämnen, som uppvärmdes i en särskild rätkhård och utsmiddes till stångjärn. Steinmetz uppsatte även en spadhammare för utsmidande av spadblad; tidigare hade endast använts spadar av trä med en smal skoning av järn. Tydligt vunno emellertid de nya järnspadarna ingen framgång, ty tillverkningen lades snart ned. Däremot uppsattes en ny stock med tvenne spikhammare samt en "mekanisk järnsvarv". Av nya smeder hade tillkommit: O. Holmsten, J. Elg, G. Nyström, Axel Brink, Carl Skeppstedt, Joh. Widing, G. Jansson, Lars Jakobsson och A. H. Vågberg. Ellström, som smitt milliontals spik, var blind och åtnjöt litet underhåll från hammarsmedskassan. Han bodde kvar på bruket. Stångjärnsstämpeln utgjordes av Lr. Yr inom en fyrkantig ram; för tackjärnet var stämpeln siffrorna 11000.

Innan gjutugnen förstördes, torde Lyreds gjuteri ha varit ett av de större i Värmland. Av de modeller, som funnos kvar när gjuteriet lades ner, framgår att av hushållsgods framställdes grytor från 2 till 18 kannors, stekgrytor från 2 till 6 kannors, bryggghuspannor från 25 till 120 kannors, järnkakelugnar, trädgårdsoffor, "vällingklockor" (av vilka Storkorsbergets utsiktstorn lyckats förvärva den sista som göts) samt en massa smågods, såsom pannor, pannkaks, plätt-, goråns-, munk och våffeljärn, spottlådor, limpannor, mortlar m. m.

1877 nedlades stångjärnssmidet. Spiksmidet fortsatte till 1880, och även något år därefter smiddes av restjärn en del smidesstäd och järnspett.

Lyredshspiken synes ha fått allt större anseende, ty tillverkningen ökades år från år, till dess odycksåren 1877-78 kommo och allt ramlade ihop vid den ekonomiska jordbävning, som då skakade världen. Virkespriserna sjönko med hälften och allt annat därefter.

Någon har sagt att 1878 var det fetaste år som konkursförvaltare någonsin haft i Sverige.

Vid Lyred var nu endast en spiksmed kvar, men denne smidde dock upp 40 ctr järn till spik. De följande åren rapporterar Steinmetz, att intet smide utförts.. Sågen var också obrukbar, och endast kvarnen var i gång, vilket ej gav stor inkomst.

Det kan kanske ha sitt intresse att veta, efter vilka grunder dessa "tullkvarnar" arbetade. Tullen var vissa kappar på tunnan; beroende på malsättet. Enl. kontrakt med mjölnaren på Lyred,. Erik Larsson, skulle denne till kvarnägaren lämna "10 tunnor råg och 35 tunnor havre uti full strid, ren och god spannmål" samt 6 centner (=250 kg.) fläsk "efter 2:ne välgödda kvarngaltar". Dammjölet tillföll ägaren, som också hade malrätt framför andra. Mjölnaren skulle aktsamt hacka stenarna och fick ej låta någon okunnig göra detta. På en av sina deklarationer till taxeringsnämnden i Gunnarskog har Steinmetz skrivit följande indignerade ord: "Sedan P. L. Sjöberg blev ordf. i bevillningsberedningen har intet avseende fästats vid mina årliga uppgifter om inkomsten:, utan jag taxerats godtyckligt till

500 kr., vilket kvarnen aldrig lemnat, men jag har hellre betalt än besvärat mig. Men nu är tålamodet slut, och jag anhåller att få en riktig taxering på en ärlig uppgift” .

Härpå följer så följande deklaration: ” Mottage tullandel från kvarnen från 1/3 1891 till samma dato 1892, havre 73 fot, 9 kappar, fläsk 10 lispund. Lyred 12/4 1892. Axel Steinmetz.” Denna uppgift bestyrktes av mjölnaren.

Steinmetz synes dock ha haft förhoppning om att kunna återupptaga bruksdriften. Så skriver han till borgmästareämbetet 1893: „1 hopp och förväntan att även denna ort skulle komma i åtnjutande av såväl behövliga kommunikationsmedel, det enda som saknas för att här förr bedrivna järn och manufakturhantering skulle åter upptagas, har bruket ej anmälts till nedläggande”. Beläget blott 14 km. från station köres nu härförbi huvudsakligaste delen av de kol, som föder Charlottenbergs bruk.” 1896 heter det: ” Lyreds bruk har under året ej varit igång, samt har inga brukbara verkstäder.” Han synes nu ha varit benägen att sälja bruket, ty han gör följande tillägg: ” Som bruket troligen snart får ny ägare, vore gott och tacknämligt fa veta hur förfaras bör att anmäla dess nedläggande.” Som någon försäljning ej synes ha blivit av och allt hopp om dess återupptagande är ute, skriver han 1893: ” Som masugns-, stångjärns-, spik-, knippjärns- och manufaktur- samt gjutgodstililverkningen sedan 1877 härstädes icke bedrivits och kommunikationsförhållandena icke synas i snar framtid så förändras och förbättras, att dessa tillverkningar må kunna återupptagas, så får jag vördsamt hos Kungl. Maj.'t och Rikets kommerskollegium anmäla dess nedläggande.” ,

Härmed kan man avsluta det gamla järnbrukets och västra Värmlands enda .hyttas, Lyreds, historia. Stjälpforsens vattenkraft, som under Steinmetz tid beräknades till 800 hästkrafter, får nu tjäna den nya tiden och ge en del människor och företag elektriskt ljus och kraft i deras dagliga gärning. Men namnet Lyred kommer alltid att vara omstrålat av en viss romantik, tack vare dess siste ståndaktige brukspatron, på vilken man kan tillämpa Tegnér's ord om Karl XII: ” Han kunde icke vika, blott falla kunde han.”